

II. Abdülhamid Döneminde Rumeli'de Maarifin Teftişi

Inspection of Educational Institutions in Rumelia during the Abdülhamid II Period

*Arzu M. Nurdoğan**

Özet

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslararası politik, ekonomik, idari ve hukuki yapıda meydana gelen hızlı dönüşümün, Osmanlı İmparatorluğu'nun dışa dönük en yoğun diplomatik ilişkilerin yaşandığı devirlerden Sultan II. Abdülhamid döneminde eğitim sisteminin de amaç ve niteliğini etkilemesi kaçınılmazdı. Keza hızlı kentleşme, nüfusun süratle artması, hak ve özgürlük isteklerindeki genişlemeler, iletişim teknolojisindeki yenilikler, milliyetçilik akımındaki gelişmelerin kümülatif etkisi devletin bunlara rasyonel çözümler aramak, uzlaşma sağlayacak yeni değerler ortaya çıkarmak ve bunu da eğitimin temel görevi ve sorunu kılmak arayışına yol açmıştır. Bu arayış içerisinde müfettişlik müessesesi, eğitim sisteminde karar verme, planlama, örgütleme, iletişim ve değerlendirme ile ilgili temel sorunların çözümlenmesi açısından hayati bir zorunluluk haline gelmişti. Bu bağlamda temel problemi, imparatorluğun son döneminde muhtelif ırk, millet, din ve kültürü bir arada bulundurması itibarıyla Osmanlı coğrafyasında özel bir öneme sahip Rumeli vilayetlerindeki denetim görevinin yürütülme biçimi olan araştırmada, 1876-1909 yılları arasında konuyla ilgili olan olaylar, kurumlar ve bireyler, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi dikey yöntem ve tarihsel araştırma deseninden yararlanılarak yorumlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kavramlar : Teftiş, Müfettiş, Rumeli, eğitim-öğretim faaliyetleri.

Abstract

The rapid transformation in the international political, economical, administrative and judicial structure as of the second half of 19th century inevitably affected the purpose and nature of the education system in the Sultan Abdülhamid II era, a period of

* Dr., Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, E-mail : arzu.nurdogan@marmara.edu.tr

intensive international diplomatic relations. Similarly, cumulative effects of the rapid urbanization, continuous rapid growth in the population, developments in the right- and freedom-related demands, innovations in the communication technology and developments in the nationalism movement caused the government to seek rational solutions, bringing forward new values providing settlement and making them the main duty and matter of the education. During this search, the inspectorship became vital in resolving major problems, making decisions, planning, organizing, communication and assessment in the education system. In the study addressing the management style of the inspection duty in the Rumelia governorates- which have a special importance due to fact that they contained various races, nations, religions and cultures- the events, institutions and individuals (1876-1909) have been interpreted according to their context and conditions, using the vertical method and historical research pattern.

Key Words: Inspection, Inspector, Rumelia, education-teaching activities.

Giriş

Teftiş Müessesesinin Önemi

Sultan II. Abdülhamid döneminde eğitim ve öğretimin imparatorluğun bekası açısından hayati öneme haiz bir keyfiyet olduğunun idrakiyle bir taraftan genç neslin yönlendirilmesi gereken amaç ve prensipler belirlenirken, diğer taraftan bu ilkelerin hedeflenen teknik ilerlemelere, maddi kalkınmaya, siyasi bütünleşmeye temel oluşturması açısından teftişine de önem verilmiştir. Zira eğitimin yeniden yapılandırma sürecinde asıl mesele mektep sayısını artırmakta, yaygın fakat niteliksiz bir okuma-yazma seferberliğinde değil, merkezin değerlerini kendisinininki olarak kabul edecek eğitilmiş bir nüfus yaratmaktır. Şu halde orduyu tensik ve ıslah etmek, ictimai müesseselere çekidüzen vermek, idari, hukuki, iktisadi, zirai ve sınai gelişmeyi sağlamak amacıyla açılan okullar faydalı ve bereketli işler gibi görünse de, bunların dönemin gereklerine uygun bir eğitim temin etmesi yönünde denetlenmemesi durumunda başladığı yerde sönmüş, günübürlük ve mevzii hareketler olarak kalması söz konusu olacaktır. Bu bağlamda eğitim sistemindeki bütün maddi/manevi hamlelerin kontrollü, düzenli ve şuurlu bir seviyede tutulmadığı takdirde akamete mahkum oldukları tezi araştırmanın varsayımlarındandır. Başka bir ifadeyle eğitimde kalitesizliğin maliyetini telafi etmek oldukça güçtür. Ancak eğitimde niteliği yükseltmek de bir yönetim felsefesidir. Sistem yöneticilerinin kaliteyi eğitim varlığının nedeni olarak görmesi şarttır. Sözelimi geçmiş dönemlere oranla XIX. yüzyılda devletin denetiminde ve gözetiminde bir maarif anlayışı giderek güç kazanmıştır. Bu durum devletin halk eğitimi sürecindeki rolüne paralel olarak artış göstermiştir. Bu bağlamda araştırmanın temel problemi, imparatorluğun son

yüzyılında muhtelif ırk, millet, din ve kültürü birarada bulundurması itibarıyla Osmanlı coğrafyasında özel bir öneme sahip Rumeli vilayetlerindeki denetim görevinin yürütülme biçimidir. Çalışmanın en önemli varsayımı ise; çok uluslu imparatorluk topraklarının tek uluslu bir yapıya dönüştürülmesi projesi kapsamında eğitim-öğretim kurumlarının araçsallaştırıldığı bir dönem ve coğrafyada, merkezi yönetimin bölgeyi hakimiyet sınırları içerisinde tutmak amacıyla başlattığı eğitim kampanyasında teftiş sisteminin öneminin bilinmesinin, günümüzün incelenmesi ve anlaşılması açısından bir perspektif sunabileceği gibi bu sistemin gelecekteki yapılanmasını biçimlendirme çabalarına da katkı sağlayabileceğidir.

Araştırmanın temel amacı ise, Sultan II. Abdülhamid döneminde Rumeli'de sistemi oluşturan değişik eğitim kademelerindeki uygulama (tedrisat) ile hedef arasındaki uyumu sağlama konusunda teftiş ve denetimin önemini meydana çıkarmaya çalışmaktır. Bu amaçla makale, imparatorluğun son döneminde eğitim felsefesi ve politikalarının yeniden yapılandırılmasının arka planını anlayabilmek açısından bu yüzyıldaki eğitim uygulamalarının bütün yönleriyle araştırılması gerektiği düşüncesiyle kaleme alınmıştır. Söz konusu gereklilik aynı zamanda çalışmanın önemini de ortaya koymaktadır. Buna rağmen şimdiye kadar yapılan araştırmalarda eğitimin teftişi konusunun ihmale uğraması, bir felsefe ve bir mesele olarak ele alınmaya lüzum hissedilmemiş olması gözardı edilemeyecek bir eksiklikler¹. Bu durum maarifin teftişi konusunu değişmez kategoriler, muayyen tanımlamalar ve tek tip tanımlarla izah etme çabasına yol açmıştır². Araştırma, içeriden ve dışarıdan imparatorluğun varoluşuna yöneltilen meydan okumalar karşısında, yeni açılımlar yoluyla Rumeli'de hakimiyet için zaruri olan manevra alanı yaratmak amacıyla başlatılan

¹ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 3 C., İstanbul, Eser Matbaacılık, 1977; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi. M.Ö. 1000- M.S. 2006*, Ankara, Pegem A Yayıncılık, 2006; Necdet Sakaoglu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003; Celal S. Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I. Yüzyüncü Yüldönümü Münasebetiyle*, Ankara, Maarif Vekaleti, 1940, s. 444-462; Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, C.1, İstanbul, Muallim Halit Kütüphanesi, 1930; Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, C. 2, İstanbul, Milliyet Matbaası, 1932; C. Yalçın Bilim, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 1984; Roderic H. Davison, "Westernized Education in Ottoman Empire", *The Middle East Journal*, Summer 1961, s. 289-301; Hasan A. Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1993)*, Ankara, Uzman Yayınları, 1987; Andreas M. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, London George Allen & Unwin Ltd., 1966; İsmail Doğan, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri. Kurumlar-Kişiler-Söylemler*, Ankara, Nobel Yayıncılık, 2010.

² İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 123; Kamil Su, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1974, s. 3.

eğitim hareketlerinde teftiş ve denetimin hayati bir noktayı temsil ettiği düşüncesinden kaynaklanmıştır.

Tanzimat Dönemi Maarifi ve Teftişi

Yönetim sürecinin bir unsuru olan teftiş, klasik anlamdaki yönetim anlayışının alternatifi olarak doğan, gelişen ve sistemin tüm elemanlarının, sistem içindeki bütün insanların ortak sorumluluğu paylaştıkları bir anlayıştır³. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslararası politik, ekonomi, idari ve hukuki yapıda meydana gelen hızlı dönüşümün, Osmanlı İmparatorluğu'nun dışa dönük en yoğun diplomatik ilişkilerin yaşandığı devirlerden olan Sultan II. Abdülhamid döneminde eğitim sisteminin de amaç ve niteliğini etkilemesi kaçınılmazdı. Keza hızlı kentleşme, nüfusun süratle artması, hak ve özgürlük isteklerindeki genişlemeler, iletişim teknolojisindeki yenilikler, Rumeli topraklarında milliyetçilik akımındaki gelişmelerin kümülatif etkisi devletin bunlara rasyonel çözümler aramak, uzlaşma sağlayacak yeni değerler ortaya çıkarmak ve bunu da eğitimin temel görevi ve sorunu kılmak arayışına yol açmıştır. Bu arayış içerisinde geçmişini ve gününü “gereken düzeyde” yorumlayan ve geleceğini buna göre planlayabilen insanlar yetiştirme projesini kapsayan eğitimde denetim; bu amaçla karar verme, planlama, örgütleme, iletişim ve değerlendirme ile ilgili temel sorunların çözümlenmesi açısından hayati bir zorunluluk haline gelmişti.

Esasen eğitim örgütlenmesinin başlangıcı olan Tanzimat döneminden itibaren teftişin sistem içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim devletin öğretmen ve öğrencileri kendi sorumluluğuna alması yönündeki zihniyet değişikliğini ifade eden ilk belge olan Meclis-i Umur-ı Nafia'nın 1838 tarihli raporunda⁴ sıbyan mekteplerindeki öğretmenlerin niteliklerini tespit etmek amacıyla müfettiş karşılığı *muinler* görevlendirilmiştir. Esad Efendi'nin, Kamil Paşa'nın ve Ahmed Vefik Paşa'nın nazırlıkları döneminde eğitimde teftiş hizmetinin devam ettiği anlaşılmaktaysa da öğretim kurumlarının, kadrosunun, programların ve imtihanların denetiminde müfettişlerin gözönünde bulundurulacakları esaslar gerçek anlamda 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde belirlenmiştir. Keza 1862 tarihine kadar *muin* terimi müfettiş

³ Derek Gardiner, *The Anatomy of Supervision: Developing Learning and Professional Competence for Social Work Students*, Milton Keynes: The Society for Research into Higher Education & Open University Press, 1989, s. 1-2; Mario S. Torres- Luana Zellner-David Erlandson, “Administrator Perceptions of School Improvement Policies in a High-Impact Policy Setting”, *International Journal of Education Policy & Leadership*, October 30, 2008, Vol. 3, Nr. 7, s. 2-3.

⁴ 21 Za 1254 (6 Şubat 1839), *Takvim-i Vekayi*, s. 2.

karşılığı kullanılmışken, bu tarihten itibaren teftiş hizmeti görenlere müfettiş denildiği anlaşılmaktadır⁵.

Gerek merkez, gerekse taşradaki eğitim-öğretimi düzenleme amacıyla tanzim edilmiş ilk kapsamlı yasal belge olan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle icrai, mali ve teftiş üniteleriyle vilayet maarif meclislerinin kurulması kararlaştırılmıştı. Maarif müdürlerinin başkanlığı altında oluşturulan bu meclislerde⁶ müfettiş ve muhakkıkların bulunması⁷, merkezin bir taraftan teftiş hizmetinin sürekliliğinin sağlanmasının, nitelikli insan gücünün yetiştirilmesindeki katkısını kavradığını, diğer taraftan taşrada daha iyi eğitim hedeflerinin belirlenmesinde eğitim örgütlerinin denetlenmesi zaruretini kabul ettiğini göstermektedir.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle Maarif Nazırlığının başkanlığında ilmi ve idari olmak üzere iki daireye ayrılan Meclis-i Kebir-i Maarif'in idari dairesi, okulların, maarif meclislerinin, müzelerin, kütüphanelerin ve matbaaların yönetim, personel, bütçe ve tahkikat işleriyle meşgul olmak üzere içlerinde müfettişlerin de yer aldığı geniş bir kadrodan müteşekkildi⁸. Maarif Nezaretî'nin eğitim sisteminin kademelerini de yansıtan beş daireye ayrıldığı⁹ tarihte İstanbul, Anadolu ve Rumeli olmak üzere üç mekatib-i umumiye müfettişi vardı¹⁰. Her ne kadar Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde merkezdeki Meclis-i Kebir-i Maarif'in taşradaki icrai şubeleri olarak vilayet maarif meclislerinin kurulacağı kaydedilmişse de bunların teşkiline 1872 yılından sonra başlandığı gibi, meclisin doğal üyesi bulunan maarif müdürlerinin tayini ise ancak 1882'den itibaren gerçekleştirilmiştir¹¹. Maarif müdürlerinin görevleri

⁵ *Cumhuriyet Devrinde Milli Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977, s. 1; Kamil Su, *a.g.e.*, s. 3.

⁶ BOA., 9 S 1299 (30 Aralık 1881), MF.MKB., 20/31.

⁷ Mahmud Cevad ibnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umumiye Nezaretî. Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı-XIX. Asır Osmanlı Maarif Taribi-*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2001, s. 99-101; Faik R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1964, s. 24; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 22.

⁸ Faik R. Unat, *a.g.e.*, s. 24; Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s. 22.

⁹ Bu daireler arasında 1884 yılında Encümen-i Teftiş ve Muayene Heyeti'ne dönüştürülecek olan Telif ve Tercüme İdaresi'nin okulların teftişi ile doğrudan bir ilgisi olmayıp, yayımlanacak eserleri kontrol etmekle vazifeli olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. *Düstur*, Cüz-i sani, Dersaadet 1289 (1872-1873), s. 231-244; BOA, 20 Ca 1300 (29 Mart 1883), Y.PRK.MF., 1/27.

¹⁰ Bunlar arasına daha sonra kütüphaneler ve müzeler müfettişleri de katılmıştır: Faik R. Unat, *a.g.e.*, s. 25.

¹¹ BOA., 27 Ra 1299 (16 Şubat 1882), BEO.AYN.d., No. 1420; 30 Ca 1299 (19 Nisan 1882), BEO.AYN.d., No. 1420; 25 M 1321 (26 Kasım 1883), BEO.AYN.d., No. 1243.

arasına müfettişlik vazifesinin de eklenmesi¹², hükümetin bu refomları nasıl büyük bir mali iflas ve parasal sıkıntı ortamında gerçekleştirdiğini açıkça yansıtmaktadır. Böylece maarif müdürlerinin sorumluluklarına şu maddeler dahil edilmiştir:

1. Yabancı okullar için ülkeye giriş yapan kitaplarla ilgili istatistikleri hazırlamak,
2. Vilayet dahilinde müslim ve gayrimüslim okullarının sayısını, öğrenci miktarını, öğretmenlerin menşesini, mezuniyet düzeylerini, okulların kurucularını, gelir kaynaklarını içeren bir defter düzenlemek,
3. Öğretmenlerin okullar arasındaki nakil ve becayiş işlemlerini gerçekleştirmek,
4. Vilayet tarafından basılan kitap ve risalelere ilişkin bir defter düzenlemek,
5. Okulların kitap eksiklikleri hakkında nezarete bilgi vermek,
6. Darülmualimin ve öğrencileriyle ilgili bir defter hazırlamak,
7. Maarif sandığının gelir ve giderleri için iki ayrı defter tutmak ve her yıl ibtidailere kaydolan talebe sayısını, rüşdiyede öğrenim gören öğrenci sayısı ile mezun sayısını bu defterlere kaydetmek¹³.

Sözkonusu hükümler çerçevesinde maarif müdürleri; öğretimin devamlılığı, azınlık ve yabancı okullardaki eğitimin güvenilirliği, ilköğretime ait istatistik bilgileri toplamak gibi esasen müfettişlerin görevi olan bilgilere ulaşip Maarif Nezareti'ne iletmekle de sorumlu tutulmuşlardı.

II. Abdülhamid Döneminde Rumeli'de Maarifin Teftişin

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa devletlerinin, bilhassa Avusturya ve Rusya'nın imparatorluğun Rumeli topraklarındaki siyasi etkisi yeni bir ivme kazanmış, bir taraftan Avusturya Adriyatik sahilleriyle Bosna-Hersek'teki hakimiyetini, Arnavut ve Sırp unsurlarla kurduğu yakın ilişki neticesinde Arnavutluk ve Selanik'e doğru yayma gayreti içerisine girmişti¹⁴. Diğer taraftan Rusya Panslavist akım doğrultusunda bütün Balkan Slavlarını

¹² BOA., 11 M 1334 (20 Kasım 1915), *MF.HTF.*, 3/32; 20 Ca 1334 (25 Mart 1916), *MF.HTF.*, 3/106.

¹³ BOA., 19 N 1301 (12 Temmuz 1884), *MF.VRK.*, 3/16.

¹⁴ Ivan Parvev, "Du, glückliches Österreich, verhandle! Militär versus Diplomatie in der habsburgischen Südosteuropa-Politik 1739-1878", *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien, 22-25 September 2004*, Wien, Oldenburg Verlag, 2005, s. 541-550.

Çarlık yönetiminde birleştirmek üzere yoğun bir örgütlenmeye gitmişti¹⁵. Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede kurduğu dengeyi kendi emelleri doğrultusunda bozmak amacıyla en çok din ve eğitim kurumlarından yararlanıyorlar ve “*tevsî-i maarif adı altında hissîyât-ı millîyenin intişarı*”na çalışıyorlardı¹⁶. Öyle ki yabancıların bölgedeki “*mekteplerde din ve mezhebe müteallik tedrisatta bulunmakta oldukları (ve) mekâtib şâkirdânıyla abali-i mahallîye-i Hristiyanîyeye fesad tohumları serptikler?*” yönündeki istihbaratın çokluğu¹⁷, Sultan II. Abdülhamid'in teftiş sistemini imparatorluğun bütün vilayetlerini kapsayacak şekilde yaymasına yönelik yeni kararlar almasını sağlamıştır. Bu çerçevede Rumeli vilayetlerindeki milliyetçi düşüncenin gelişmesine yönelik yabancı ve azınlık eğitim faaliyetlerine karşı merkezi hükümetin giderek artan farkındalığının bir göstergesi olarak¹⁸ 1886 yılında Maarif Nezareti'ne bağlı teftiş memurları (memurin-i teftîşîye) arasına; aliye, idadiye, rüşdiye, ibtidaiyeye ek olarak Mîle-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği'nin de eklendiği görülmektedir¹⁹. Sözkonusu birim bu okulların yerleşimleri, kuruluş yılları, öğretmen ve öğrencileri ile müfredatları hakkında merkezi bilgilendirmek üzere oniki yıl sonra Mekâtib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği adı altında yeniden yapılandırılmıştır²⁰. Bu müfettişlik, XIX. yüzyılda Balkanlar'da eğitimin, bölgedeki milliyetçilik bilincinin ve hareketinin oluşmasında ve gelişmesinde en önemli etken olarak değer kazanmasına ve Rum, Bulgar, Sırp ve Ulah gibi unsurların kendine özgü milli tarih anlayışına sahip çok sayıda ulus-devleti kurmasını kolaylaştırmak amacıyla açılan yabancı okullarda gizli ve açık olarak yürütülen milliyetçilik propogandasına²¹ karşı merkezin tepkisine bir örnek

¹⁵ Hans Kohn, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, (Trc.) Agah Oktay Güner, İstanbul , Kervan Yayınları, 1983, s. 134-142; Hugh Seton-Watson, *The decline of imperial Russia , 1855-1914*, New York, Frederick A. Praeger, 1965, s. 90-96; Keziban Acar, *Russian National Identity in Patriotic Culture : The Russian Descriptions of Themselves in contrast to Their Enemies during the Crimean War of 1853-56 and Russo-Turkish War of 1877-1878*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Kentucky, 2000, s. 174-191, 223-227.

¹⁶ BOA., 25 Aralık 1893 [16 C 1311], Y.PRK.MF., 3/10.

¹⁷ BOA., 8 Kasım 1896 [2 C 1314], MF.MKT., 348/48.

¹⁸ Sultan II. Abdülhamid'in merkezin değerleriyle bütünleşmiş bir eğitim sistemini tüm imparatorluk coğrafyasına yayma çabası, bilhassa Maarif Nazırı Zühdü Paşa, Şakir Paşa, Haşim Paşa, Cevdet Paşa, Münif Paşa ve Mihran Boyacıyan'ın yabancı okullar hakkında verdikleri raporlardan sonra hızlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Atilla Çetin, “Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, İstanbul, 1983, s. 189-219.

¹⁹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye. 1305 (1889)*, Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1305, s. 225.

²⁰ Stanford J. Shaw-Ezel K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2, (Trc.) Mehmet Harmancı, İstanbul, E Yayınları, 1982, s. 304-305; Kodaman, *a.g.e.*, s. 94.

²¹ Haris N. Meletiades, “Types of Transition to National Educational Systems in the Balkans of the 19th century”, *Education in the Balkans: From the Enlightenment to the*

olması açısından önemlidir. Ayrıca bu okulları denetlemekten sorumlu müfettişlerin bilhassa lisana hakim müslümanlardan seçilmesi de Sultan'ın mesele üzerindeki hassasiyetini göstermektedir²². Sözkonusu hassasiyete binaen 1891 yılında da yalnız Edirne, Selanik, Yanya, Manastır, Kosova ve İşkodra vilayetleri için Rumeli Vilâyat-ı Şahanesi Maarif Müfettişliği ihdas edilmiştir²³. Bu tarihte imparatorluğun yabancı girişim ve sermayesinin en yoğun olarak hissedildiği Rumeli topraklarında müstakil bir müfettişlik kurulması, Sultan II. Abdülhamid'in azınlık ve yabancı okullarıyla rekabet edebilmek için öncelikle sağlam ve güvenilir bilgiler edinmenin önemine vakıf olduğuna işaret etmektedir. Nitekim talimatın onbirinci maddesinde öğretim durumu, maarif memurlarının icraatı, gerekli görülen ıslahat ile maarifin gelir ve giderlerine dair bilgilerin derlenip Nezaret'e ulaştırılması hükmü bu farkındalığı açıkça yansıtmaktadır.

Rumeli vilayetlerinde vazifeli müfettişler bölgede öncelikle Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hükümlerinin²⁴ uygulanmasına dikkat edecek, ardından kronik sermaye eksikliğinin yol açtığı engelleri ortadan kaldırmak üzere maarife ait gelir ve giderlerin kullanılma ve harcama şeklini inceleyecektir. Talimatname, okullardaki eğitim-öğretim hizmetinin kanun, tüzük, yönetmelik ve programlara uygun biçimde yürütülmesini sağlamak ve gayrimüslim ile yabancı mekteplerin nizamname ve kararlar muvacehesinde idaresini temin etmek gibi teftiş mekanizmasının standart maddelerini de kapsamaktadır. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre gayrimüslim tebaanın bir yerde okul açma talebinin olumlu karşılanabilmesi için öncelikle, açılması planlanan bölgede o milletten ve mezhepten yeterli bir nüfusun yaşayıp yaşamadığı²⁵, okul çağındaki çocukların sözkonusu mektebin devamı için yeterli sayıda olup olmadığı ve herhangi bir siyasi maksat yahut sakıncanın bulunup bulunmadığına dair yerel

Founding of the Nation-States, (ed.) Nikos P. Terzis, Greece, Publishing House Kyriakidis Brothers s.a., 2000, s. 21-28.

²² Her ne kadar sözkonusu müfettişlikte bir yıl süreyle Kostantinidi isimli bir Rum görev yapmışsa da, Sultan Abdülhamid'in müfettişlik görevine müslümanların getirilmesi hususunda kararlı olduğu anlaşılmaktadır. BOA., 10 B 1304 (4 Nisan 1897), *İ. DH.*, No. 81089.

²³ Kamil Su sözkonusu müfettişliğin 1894 yılında, Milet-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliğinin ise 1889'da kurulduğunu kaydetmiştir. Karş.: İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 123; Kamil Su, *a.g.e.*, s. 7; BOA., 21 L 1308 (29 Mayıs 1891), *MF.HTF.*, 1/2.

²⁴ Nizamname için bkz. *Düstur*, Cüz-i sani, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1289 (1872-1873), s. 184-219.

²⁵ Örneğin Bulgarlar 37 haneden ibaret olan bir köyde okul açmak istemişler, yeterli nüfus olmadığı ve bu talebin arkasında siyasi bir maksadın bulunduğu gerekçesiyle onay alamamışlardır: BOA., 26 Şubat 1908 (23 M 1326), *TFR.I.KV.*, 210/20967; BOA., *BEO.AYN.d.*, No. 120, s. 29

idareciler tarafından yapılan inceleme sonucuyla, vilayet idare meclisi kanaatinin hükümetin onayına sunulması şarttı²⁶. Müfettişlere bölgedeki okulların bu şartları yerine getirip getirmediğini tespit etmenin yanısıra, maarifin diğer yönetim kademelerinde görev yapan yetkililere ilişkin inceleme, soruşturma ve değerlendirme yapma hakkı da tanınmıştır. Bu madde bilhassa Rumeli gibi merkezi hükümetin siyasal anlamda daha duyarlı olduğu bölgelerde, mevcut siyasi ve ahlaki tehlikeler dikkate alındığında hayli anlamlıdır. Zira bu teftişler neticesinde yerel maarif yetkililerinin hükümetin bilgisi ve onayı haricinde bölgedeki gayrimüslim unsurların ayrılıkçı faaliyetlerine göz yuman birtakım davranışları engellenebilmiştir. Sözgelimi en önemli sorumluluğu gayrimüslim okullarında Osmanlı sistemi ve değerleri aleyhinde eğitim verilmesini engellemek olduğu halde, yapılan teftiş neticesinde “*birtakım eşbâs-ı muzırranın arz-u-i vicdanilerine bâdim olacak*” tarzda hareket ettiği tespit edilen Kosova Maarif Müdürü Kenan Bey görevinden alınmıştır²⁷.

Talimatnamenin beşinci maddesine göre ise, gelirleri maarife ayrılmış evkaf hâsılatının suistimalini engellemekle vazifelendirilen müfettişler, ayrıca hem bölgede eğitimin yayılmasına, okulların ıslahına ve çoğaltılmasına hem de darülmualimin mezunu öğretmenlerin okullarda istihdamını temine çalışacaklardı. Sultan II. Abdülhamid döneminde yeni bir ivme kazanan eğitim kampanyası için sürekli ve kalıcı bir gelir akışı yaratmak konusundaki duyarlılığa paralel olarak talimatnamenin altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu maddeleri; müfettişlerin eğitim gelirlerine, maarif sandıklarına ve muhasebede çalışan memurlara karşı göstermesi gereken hassasiyeti yansıtmaktadır. Bu hassasiyetin önemi, talimatnamenin akabinde Rumeli'ye gönderilen teftiş heyetlerinin raporlarından anlaşılmaktadır. Nitekim müfettişler Rumeli vilayetlerinde bilhassa (i) pek çok sancağın maarif sandıklarının az ya da çok açık göstermesi, (ii) Selanik örneğinde olduğu gibi hesapların doğru düzgün verilmemesi hususlarında hayli sıkıntı çektiklerini rapor etmişlerdir²⁸. Talimatnamenin son maddesinde yer alan “*lede'l-hâce vezâif-i memuriyetine müteallik hususatta hükümet-i mahalliyeye müracaat edecek*” hükmüyle de yönetmelikte açıklanmayan hususlarla karşılaştığında merkezin taşradaki temsilcilerine danışmak durumunda bırakılan müfettişlerin²⁹, böylece giderek büyüyen ve karmaşıklaşan bürokrasi kademelerinde politikacıların ve yöneticilerin etkisi ve baskısına maruz bırakıldığı söylenebilir.

²⁶ *Düstur*, Cüz-i sani, s. 204-205. Söz konusu belgelere okulun resmi krokişi, masraflar vb. bilgiler de eklenmeliydi. BOA., 25 Ağustos 1907 (16 B 1325), TFR.IKV., 172/17191. Ayrıca bkz. Faik R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, MEB Yayınları, 1964, s. 110; Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul, MEB Yayınları 1997, s. 82-83.

²⁷ BOA., 1308, (1892-1893), Y.PRK.AZJ., 19/82.

²⁸ BOA., 8 Ra 1319 (25 Haziran 1901), MF.İBT., 100/65.

²⁹ BOA., 21 L 1308 (29 Mayıs 1891), MF.HTF., 1/2.

Esasen Rumeli’de eğitimin ekonomik altyapısını kurmak için, öncelikle bölgesel koşulların her yönüyle bilinmesine ihtiyaç vardı. Babiâli bu amaçla Temmuz 1893’te; Rumeli’deki eğitimin durumuna, nasıl finanse edilmesi gerektiğine ve yabancı okullaşmanın yayılmasını önlemek için ne yapılması icap ettiğine dair Maarif Nezareti’nden bir rapor istemişti. Bunun üzerine nazırın başkanlığında bir komisyon oluşturulmuş ve komisyon 25 Aralık 1893 tarihinde bir layiha hazırlayarak çalışmalarını tamamlamıştı. Makedonya ve Rumeli bölgesinin diğer vilayetlere göre ayrıcalıklı konumu ile bölgedeki eğitimin durumu hakkında kaleme alınan layihanın ilk sahifesinde; Yunan, Sırp, Bulgar ve Romanyalıların bu coğrafyada eğitim adı altında milli bir kimlik ve ideoloji yaratmak amacıyla büyük miktarda bütçeler ayırdıklarına dikkat çekilmişti. Raporda yabancı devletlerin azımsanmayacak masraflarla imparatorluk sınırları dâhilinde okullar açmasının, eğitim perdesi altında bir taraftan kendi nüfuzlarını geliştirip kuvvetlendirmek, diğer taraftan Osmanlılık bilincini ve akaidini bozmak suretiyle siyasi politikalarını başarıya ulaştırmak hedefini taşıdığı da ileri sürülmüştü³⁰. Gerçekten de, müslüman öğrencilerin bu tip yabancı okullara gitmesi 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nde kesinlikle yasaklanmış olduğu halde yapılan teftişler neticesinde müslüman talebelerin de tespit edilmesi, yabancıların sözkonusu hedefi başarıya ulaştırmak amacıyla ne denli fütursuzca davranabildiklerinin açık kanıtı olsa gerektir³¹.

Maarif komisyonu bu şekildeki çalışmaların gerçekleştirilmesini engellemek amacıyla alınması gereken tedbirler hakkında da birtakım önerilerde bulunmuştu. Bu noktada öncelikle Rumeli’de mevcut devlet okulları çağın ihtiyaçlarına uygun bir şekilde düzenlenmeli, geliştirilmeli ve çoğaltılmalydı. Ayrıca rüşdiyelerde müslim-gayrimüslim öğrenciler bir arada tahsil görmeli ve bunlarda “*aksâm-ı maarif ve fûnun ve dekáik-i abvale vakaif müdür ve muallimler*”in görevlendirilmesiyle, müslüman tebaanın yabancı ve gayrimüslim okullarına devamına sebep olan bütün nedenler ortadan kaldırılmalydı. Layihada bölgedeki erkek rüşdiyelerine gayrimüslim öğrencilerin kabulüyle iki açıdan yarar sağlanacağı belirtilmişti: Birincisi, gayrimüslim öğrencilerin İslam okullarına devam zorunluluğu yabancı ve diğer okullara olan eğilimi azaltarak, devlet okullarına katılımı artırabilir; ikincisi ise müslim/gayrimüslimlerin aynı çatı altında ve aynı tarzda öğrenim görmeleri sonucunda “*cümlesi fikir-i sadakat ve hamiyette ictima ü ittihad edeceklerinden efkâr-ı tebaa-i Osmaniyenin ilkaât ve tesirat-ı hariciyeden şimdikinden pek çok ziyade masun bir halde kalabilecek*” olmaları ihtimaliydi³². Yabancı etkilerine yoğun bir şekilde maruz kalan Edirne, Selanik, Kosova, Manastır, Yanya gibi vilayetlerde yalnız bir maarif müdürüyle umulan neticeleri beklemenin anlamlı olmayacağı düşünülüyordu. Bunun için müslim/gayrimüslim okullarındaki kitapları incelemek ve okulların beklenen

³⁰ BOA., 2 Ş 1311 (8 Şubat 1894), ŞD., 213/1.

³¹ BOA., 11 B 1310 (29 Ocak 1893), MF.HTF., 1 / 4.

³² BOA., 2 Ş 1311 (8 Şubat 1894), ŞD., 213/1.

hedefler doğrultusunda faaliyetlerini takip ve tedkik etmek amacıyla yerel dilleri bilen maarif müfettişlerinin de görevlendirilmesi zorunlu idi. Bu kararların uygulanabilmesi için en temel gereksinim olan mali kaynağın bulunması meselesi hususunda komisyon, Babalı'nın Rumeli'deki yabancıların imparatorlukta "efkâr-ı muzırr-ı siyasiye ile her türlü fedakârlıkları göğüsleyerek fesad ilkaya kemâl-i tebhâliikle çalıştıkları ahali-i fesadın nasıl vahim sonuçlar yetiştireceği"ni dikkate alması durumunda her türlü destek, imtiyaz ve yardımı göstereceği öngörüsüyle raporuna son vermişti³³. Komisyonun Rumeli'deki gayrimüslim-yabancı okullar için özel bir müfettişin görevlendirilmesi hususuna dikkat çekmesi, sözkonusu mekteplerde okutulan müfredattan, ders kitaplarından ve öğretmenlerin talebe aktardığı manevi değerlerden haberdar olduğunu ve bu faaliyetleri siyasi açıdan tehlikeli bulduğunu göstermektedir. Öte yandan Osmanlı hükümetlerinin eğitimde gerekli sermayenin temini hususunda Rumeli'ye tanıdığı ayrıcalıklara – bölgede toplanan eğitim gelirlerinin İstanbul'a gönderilmemesi- rağmen, vilayet yetkililerin meseleye aynı hassasiyetle yaklaşmadığını gösteren deliller de mevcuttur. Sözgelimi Rumeli Vilayeti müfettişinin 1905 yılında kaleme aldığı rapora göre, Rumeli'de toplanan eğitim vergisi (hisse-i maarif) yasaların öngördüğü şekilde yerel maarif idarelerine teslim edilmek yerine bölgede kurulan birtakım komisyonlar aracılığıyla harcanmaktaydı. Müfettiş eğitime tahsis edilmiş gelirlerin düzgün bir şekilde toplanıp, kullanılmaması durumunda bölgede istenen eğitim seviyesinin hiçbir zaman yakalanamayacağı kanaatindeydi³⁴.

Teftiş Yönetmeliğinin Tablîli ve Müfettişler

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rumeli'de eğitim alanında başlatılan mücadele, bilhassa Sultan II. Abdülhamid döneminde hız kazanmış ve bu doğrultuda cemaat meclisleri, yerel maarif idareleri gibi eğitimin yönetimi, planlaması, idaresi, teftişi vb. alanlarda etkili olan yaygın bir teşkilatlanma başlatılmıştı. Sözgelimi ihtiyaç duyulan yerlerde eğitim-öğretim kurumlarının açılması ile okulların onarım ve yenilenmesinden sorumlu tutulan cemaat meclislerinin³⁵ yanısıra; eğitim-öğretim hizmetini kanunlara uygun biçimde gerçekleştirmeye ve verimi artırmaya yönelik merkezin denetleme, değerlendirme, rehberlik ve soruşturma görevlerinin taşradaki uzantısı olan vilayet maarif meclisleri teşkil edilmişti. Ayrıca 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin hükümleri doğrultusunda sözkonusu maarif meclisi idarelerinde bilhassa eğitime ait tahsilat ve harcamaların yapılabilmesi için birer

³³ BOA., 2 Ş 1311 (8 Şubat 1894), ŞD., 213/1.

³⁴ BOA., 6 Z 1323 (31 Ocak 1906), MV., 112/82.

³⁵ Cemaat meclislerinin görevlerine dair Maarif Nezareti tarafından Mart 1880'de yayınlanan yasa tasarısı hakkında bkz. BOA., 7 C 1298 (6 Mayıs 1881), Y.A.-RES., 5/50.

sandık oluşturularak, sandık eminleri tayin edilmeye başlanmıştı³⁶. Böylece Rumeli vilayetlerinde daha önce aynı konuda sorumlu olan cemaat-i İslâmiye meclisleri, bu görevlerini maarif müdürlerinin başkanlığında kurulan meclislere devretmek durumunda kalmışlardı³⁷. Ancak vilayet maarif müdürleri yalnızca eğitimin yönetiminden değil aynı zamanda teftişinden ve bu konuda Nezaret'e rapor sunmaktan da sorumluydu. Bu durum maarif müdürlerinin çoğu zaman teftiş hizmetini gereği gibi yerine getirememesine yol açmıştı. Nitekim Edirne Maarif Müdürü, 23 Ocak 1902 tarihinde kaleme aldığı bir tahriratta; gerek ibtidâilerin gerekse vilayet merkezlerindeki darülmualliminin teftiş edilmesi konusunda maarif müdürlerine güvenildiğini, ancak bunların hiçbirinin denetim için zaman/fırsat bulamadığını ve çoğunun görevlerini bizzat öğretmenlere devrettiklerini bildirmişti³⁸.

Başka bir ifadeyle denetim, gözetim, araştırma, inceleme, değerlendirme, işbaşında yetiştirme ve soruşturma olarak sınıflandırılan teftiş vazifesinin³⁹ gereği gibi yapılabilmesi için, eğitim faaliyetlerinin daha etkili biçimde yürütülmesini sağlayacak yönde bir uzmanlık tahsili görmüş yahut maarifte yöneticilik tecrübesine sahip müfettişlerin görevlendirilmesi gerekirken, imparatorluğun diğer vilayetlerinde olduğu gibi Rumeli'de de eğitim konusunda hiçbir seminer yahut derse katılmamış kimselere teftiş ve denetimle ilgili yetki ve sorumluluk verilebilmiştir. Sözelimi 1900 yılında, okullarda verilen eğitim-öğretimin niteliğini artırmak, köy ve kasabalarda yeni mektepler açmak suretiyle bölgede yaşayan müslüman çocukların öğrenim görmelerini sağlamak amacıyla Maarif Nezaretinden görevlendirilen bir kişinin yanında, vilayet maarif müdürleri ile ilmiye ve mülkiyeden birer kişinin katılımıyla bir teftiş heyeti oluşturulmuştu. 26 Kasım 1900 tarihinden itibaren Edirne ve Selanik vilayetlerinde çalışmalarına başlayan bu heyetin üyeleri; Manastır eski naibi Avni Efendi, idadi ve maarif müdürlükleri yapmış olan Kâzım Efendi, Meclis-i Maarif üyelerinden Vasfi Efendi, Abdüllatif Efendi, Hüseyin Şükrü Efendi, eski naiblerden Fehmi Efendi, sabık mutasarrıf Hakkı Efendi ve evkaf mahlulât müdürü Faik Efendi idi. Bunlar arasından, daha önce Rumeli'de görev yaptığı gerekçesiyle Hakkı, Fehmi, Avni ve Abdüllatif Efendiler Yanya ve İşkodra vilayetlerinde, bölgeye aşina olmaları nedeniyle Faik ve Hüseyin Şükrü efendiler Edirne ve Selanik vilayetlerinde ve Arnavutça'ya hakimiyeti dolayısıyla da Kâzım ve Vasfi Efendiler Kosova ve Manastır vilayetlerinde

³⁶ BOA., 29 M 1289 (8 Nisan 1872), *MF.MKB.*, 5/120; 5 B 1289 (8 Eylül 1872), *MF.MKB.*, 5/134.

³⁷ BOA., 15 Za 1301 (5 Eylül 1884), *MF.VRK.*, 3/31.

³⁸ BOA., 28 N 1318 (19 Ocak 1901), *BEO.*, Nr., 119772. Aynı konuda bkz. BOA., 11 Ca 1335(5 Mart 1917), *MF.HTF.*, 4/82.

³⁹ Hüseyin Başar, *Eğitim Müfettişlerinin Yetiştirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1985, s. 15.

görevlendirilmişti⁴⁰. Bu karma teftiş heyetinin Rumeli'deki eğitimin yönetimi ve denetimiyle ilgili kaleme aldığı raporu ise; ne eğitim-öğretim faaliyetlerinde öğretmenlere rehberlik ettikleri hususlar ve onlar hakkındaki değerlendirmeleri, ne okulların yönetim bakımından denetimlerine ilişkin mülahazaları, ne de maarif memurları arasında çıkan anlaşmazlıkları ve yasa dışı uygulamaları soruşturma ve çözüme yönelik kararları içermiş, fakat bölgede okullaşmanın yayılmasını sağlayacak mali kaynaklar ve bunların tahsili üzerinde yoğunlaşmıştı. Sözgelimi heyet Rumeli'de hedeflenen seviyede bir eğitim hamlesi için yegâne kaynağın halktan alınan hisse-i maarif olduğunu tespit etmişti. Bu noktada öncelikle, gerek mal sandıklarının gerekse diğer tarafların hisse-i maariften olan zimmetlerinin toplanması zorunluluğu özellikle vurgulanmıştı⁴¹.

Bilhassa Rumeli'ye gönderilen teftiş heyetlerinin müslüman halkın eğitimi yönünde vaaz ve nasihat vermesi, devletin eğitim kampanyasına yönelik yayınlanan yasa, tüzük ve yönetmeliklerin pratik uygulama alanını oluşturmak amacıyla düşünülmüş yöntemler arasındaydı. Nitekim XIX. yüzyılın sonunda bölgeye gönderilen teftiş heyeti, görev sınırları dahilindeki merkez vilayetlere bağlı köy ve kasabalara giderek, halka eğitimin yaygınlaştırılması doğrultusunda çıkan iradelerle desteklenmiş “*teşvikât-ı müessire icra*” etmişti. Heyetin bu husustaki etkinliği beş kazada ihtiyaç duyulan okulların açılmasını ve idaresi için karşılıkların bulunmasını temin etmiştir. Böylece detaylı bir teftişin neticesinde Selanik vilayetinde, devlet okullarının inşa edilmesine yönelik gerekliliğin vurgulandığı talimatname hükümlerinin⁴² uygulanabilirliği kanıtlanmıştı.

Bununla birlikte teftiş heyeti bölgedeki denetimlerinin nihayetinde, hem Osmanlılığı benimsetme çabasının hem de Batı'yla aradaki duvarları kaldırma arzusunun bir uzantısı olarak görülebilecek idadiler için Rumeli'de henüz ortamın uygun olmadığı ve öncelikle ilkokulların açılması gerektiği neticesine ulaşmıştı. Hatta idadiler şöyle dursun, Manastır'ın Serfice Sancağı'nda olduğu gibi pek çok yerde rüşdiye için dahi uygun şartlar yoktu. Teftiş heyeti gerek bu konuda çözüm olması, gerekse Rumeli'de Osmanlı okul sisteminin gelişmesi üzerindeki yabancı etkinin giderilmesi için öncelikle merkezilemiş bir devlet okulu anlayışı içerisinde ciddi bir önemi haiz bulunan ibtidailerin açılmasında yoğunlaşmak gerektiğini önermişti. Sözgelimi Rumeli Vilâyâtı Teftiş Heyeti, Tikveş Kazası sakinlerinin Türkçe yerine Bulgarca konuştuklarını tespit etmiş ve genç nüfusun konuşma dilini ve düşünce tarzını etkileme görevini misyon edinmiş ibtidailerin sayısının artırılmasındaki önemin farkına varmıştı⁴³. Maarif Nezareti'nin, teftiş heyetinin çalışmalarını tamamlamasının ardından hazırladığı rapor doğrultusunda, vilayet maarif meclislerine gerekli talimatları vermiş

⁴⁰ BOA., 25 Ş 1318 (18 Aralık 1900), *MF.VRK.*, 18/59; 1318/Ş-5, *İ. Maarif*.

⁴¹ BOA., 27 Ra 1319 (16 Temmuz 1901), *MF.İBT.*, 95/111.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA., 27 S 1316 (16 Temmuz 1898), *MF.İBT.*, 95/111.

⁴³ BOA., 12 Za 1316 (24 Mart 1899), *MF.VRK.*, 14/103.

olması⁴⁴, müfettişlik müessesesinin eğitim politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasındaki önemini ortaya koymaktadır.

Yanya ve İşkodra vilayetlerinde görevlendirilen müfettişlerin 1900-1901 yıllarında yaptıkları denetimin sonunda hazırladıkları raporda da, yine yeni okullar için evkaf-ı münderise ve avarız akçesi gibi mali kaynakların bulunması konusu ön plana çıkarılmıştı. Müfettişler bu hususta vilayet maarif memurlarının hatasını tespit etmişler ve meselenin çözümü için gerekli tedbirleri almaya teşebbüs etmişlerdi. Sözelimi müfettişler, okulların idamesi için zorunlu olan finans kaynaklarının bulunması ve kullanılması hususunun tamamen maarif muhasebecilerine bırakıldığını ve konunun maarif idareleri tarafından ciddiye alınmadığını farketmişlerdi. Halbuki okullaşma projesinin vazgeçilmez unsuru olan mali kaynakların ortaya çıkarılarak, eğitime yönlendirilmesi yerel maarif idarelerinin en öncelikli görevleri arasındaydı. Müfettişler taşradaki yetkililerin konuyu daha ciddiye almaları için valinin başkanlığında bir toplantı düzenlemişler ve bölgedeki tüm maarif idarelerinden kendi sorumluluk alanları içerisindeki kaynakların miktarını gösteren mazbatalar istemişlerdi⁴⁵. Böylece maarif memurlarının icraatında amaçtan sapmalar olduğunun tespiti üzerine müfettişlerin, toplantılar yapmak suretiyle eğitim gibi hayati fonksiyonu olan bir faaliyetle ilgili her hususun, en küçük birimlere kadar daha etkili bir şekilde sokulmasını sağlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte aynı müfettişler maaşına zam yapılmadığı gerekçesiyle mütemediyen istifadan bahsedip, görevlerini yerine getirmeyen İşkodra Maarif Müdürü hakkında ise durum tespiti yapmakla yetinmiş, sorumluluk almaya cesaret etmemişlerdi⁴⁶.

Rumeli vilayetlerinde eğitimle ilişkili her düzeydeki kurum ve kuruluşun, amaçlarını gerçekleştirme konusunda planlanan ve yürütülen çalışmalarını kontrol görevini de üstlenen teftiş heyeti, bölgedeki maarif meclislerinin cemaati İslâmiye meclislerinden ibaret olduğunu, idarelerinin de diğer meclislere göre farklı ve hatta özerk bulunduğunu tespit etmişti. Maarif sandıklarının denetimi neticesinde bu kanaata ulaşan müfettişlere göre durumun en açık göstergesi; pek çok sancakta eğitime tahsis edilmiş kaynakların suiistimal edilmesi ve vilayetlerde hesapların doğru düzgün verilememesiydi. Teftiş heyeti ayrıca yaptığı araştırma ve incelemeler doğrultusunda, Maarif Nezaretî'nin Rumeli'nin her sancağında darülmualimin açılması projesinin de, bölge şartları sözkonusu olduğunda uygulanamayacağına karar vermişti. Zira sözkonusu darülmualimlerde istihdam edilecek öğretim kadrosuna verilecek maaşların karşılığı olmadığı gibi, bu okullarda ancak bir öğretmen görevlendirilebilecekti. Müfettişler mevcut durumda nezaretin bu politikasının devletin ihtiyaç duyduğu

⁴⁴ BOA., 12 Za 1316 (24 Mart 1899), *MF.VRK*, 14/103.

⁴⁵ BOA., 8 Ra 1319 (25 Haziran 1901), *MF.TLY.*, 100/65.

⁴⁶ BOA., 8 Ra 1319 (25 Haziran 1901), *MF.TLY.*, 100/65.

usul-i cedideyi⁴⁷ bilen nitelikli öğretmenlerin yetiştirilmesine değil, yalnızca kemiyetin artırılmasına fayda sağlayacağına inanıyordu. Bu noktada teftiş heyetinin önerisi, yeni darümuallimler açmak yerine mevcut öğretmenlerin eğitim-öğretim yöntem ve teknikleri konusunda yetiştirilmesiydi⁴⁸.

Öğretmen yetiştirme meselesinde teftiş heyetinin gözlemlediği bir diğer önemli nokta ise darümuallimine devam eden talebeler konusuydu. Çoğunlukla talebe-i ulumdan olan bu gençlerin öncelikle askerlikten kurtulmak emeliyle bir medreseye kaydolduktan sonra darümuallimine devam ettikleri anlaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle öğrenciler öğretmen olmaktan ziyade başka beklentilerin peşinde bu kurumlara kaydolmuşlardı. Müfettişlere göre darümuallimin sayısını artırmak mevcut durumu daha da yaygınlaştırmaktan başka bir işe yaramayacağından, bunun yerine keyfiyetin iyileştirilmesi çaresine bakılmalıydı⁴⁹. Müfettişlerin bu sorunun çözümlenmesini kolaylaştırmak için Nezaret'e somut bir teklifte bulunamaması, eğitim-öğretim faaliyetlerinde rehberlik ve yardım etme hususlarında yeterli uzmanlık bilgisine sahip olmamalarından kaynaklanmalıdır.

Öte yandan imparatorluğun mevcudiyeti uğruna sürdürülen bir mücadelenin ortasında, Osmanlı tebaası olan veya olmayan kişi yahut cemiyetler tarafından büyük bir sermayeyle kurulan modern eğitim kurumlarının sayısının ve etkinliğinin giderek arttığı bir dönemde, uzmanlık bilgilerine sahip müfettişlerin görüş ve önerilerini Rumeli'de hayata geçirmek de mümkün olamayabilirdi. Zira vilayetlerden gönderilen teftiş raporlarında bölgedeki gayrimüslim eğitimin yönetim ve denetiminin Osmanlı hakimiyetinden çıktığına dair ifadeler yer almaktaydı. Sözgelimi yapılan bir teftiş neticesinde; Edirne vilayetindeki Bulgar mekteplerinde daha ziyade Rusya ve diğer Hristiyan okullarından mezun muallimler görev yapmakta ve okullarda siyasi maksat ve sakıncalara yol açacak bir tedrisat yürütülmekteydi⁵⁰. Yine İškodra vilayetinde görevli bir müfettişin kaleme aldığı rapora göre; İtalya ve Avusturya, İškodra ve havalisinde yaşayan müslüman, gayrimüslim halkı “*iğfal ve tabrik*” için her türlü teşebbüste bulunmakta ve bölgede bir taraftan çok sayıda Sırp okulunun açılması ve Sırp Patrikliği'nin canlandırılması yönünde teşvikat gerçekleştirirken,

⁴⁷ Yahya Akyüz, “Eğitimde Çağdaşlaşmaya Katkısı Açısından Selim Sabit Efendi ve 'Öğretmene Kılavuz' Başlıklı Eser”, *Uluslararası Vize Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Vize, 28 Nisan 2000, s. 5-6.

⁴⁸ BOA., 28 N 1318 (19 Ocak 1901), *BEO.*, Nr. 119772; 16 L 1319 (26 Ocak 1902), *MF.İBT.*, 110/17; 22 L 1318 (12 Şubat 1901), *BEO.*, Nr. 121417.

⁴⁹ BOA., 16 L 1319 (26 Ocak 1902), *MF.İBT.*, 110/17.

⁵⁰ BOA., 17 M 1326 (20 Şubat 1908), *TFR.LKV.*, 210/20967.

diğer taraftan Arnavutları toplu bir isyan çıkarmaları doğrultusunda tahrik etmekteydi⁵¹.

İmparatorluğun bilhassa Rumeli topraklarında yürütülen eğitim faaliyetlerinin devletin hedeflerine bütünüyle ters sonuçlar vermesi⁵², müfettişlerin okullarda ahlaka aykırı sayılan davranışlar ve siyasi anlamda bölücü olabilecek materyale karşı önlem alması göreviyle de yükümlü kılınmasını gerektirmişir. Sözgelimi Kosova vilayetinde yapılan tedkik ve muayene neticesinde “*tedris olunan kütüb ve risâilden bazılarının Maarif Nezâreti’nce men edilmiş oldukları*” anlaşılmıştı. Ders kitaplarıyla ilgili müfettişlerin vazifesi; vilayet merkezindeki eğitim kurumlarında okutulan kitaplarla, kaza ve köylerde tedris olunanların “başka olması”ndan dolayı daha fazla güçleşmişti⁵³.

Eğitim uygulamaları ile yönetiminin denetimini gerçekleştirmek üzere Köprülü kazasında incelemelerde bulunan müfettişin, eğitim-öğretim etkinliklerinin daha etkili yürütülebilmesi için kaleme aldığı değerlendirme raporunda ise ön plana çıkan maddelerden birincisi; eğitim kurumlarındaki bina yetersizliğine ilişkindi. Sözgelimi Köprülü Rüşdiyesi’nin mevcut binasının tedrisata uygun olmadığı ve okulun beş sınıf olarak yeniden yapılandırılması gerektiği hususu raporda ilk sıraya yerleştirilmişti. Müfettiş, öğretmenlerin seçiminde belli ölçütlere bağlı olunması zorunluluğuna; fen derslerini verebilecek nitelikte muallimlerin rüşdiyede görevlendirilmesi gerektiği yönündeki bir değerlendirmeye temas etmişti. Rumeli’de müslüman ve gayrimüslim öğrencilerin birarada öğrenim görmelerinin yasaya uygun olduğuna değinen müfettiş, mevcut rüşdiye binasının bu şart için elverişli olmadığını gözlemlemiş ve soruna çözüm olmak üzere Köprülü Kazası’nda toplanan vergi ve diğer hasılat gelirleriyle yeni bir rüşdiyenin inşasını, mevcut binanın ise ibtidai haline getirilmesini önermişti. Müfettişin tespit ettiği hususlardan bir diğeri de, yine bina ve öğretim kadrosu yetersizliğinden dolayı kız öğrencilerin erkek okullarına devam etmek zorunda kalmasıydı. Müfettişe göre, mahallinden

⁵¹ BOA., 1320 (1902-1903), *Y.PRK.AZJ.*, 45/65. Bu konuda ayrıca bkz. Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1967; Nuray Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu’nun Gelişimi*, İstanbul, Boyut Kitapları, 1997; Roderic Davison, “Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response”, *Nationalism in a non-national State, The Dissolution of the Ottoman Empire*, (Ed.) William Haddad-William Ochsenwald, Columbus, Ohio State University Press, 1977.

⁵² Rumeli vilayetinde başlatılan eğitim seferberliğine rağmen ayrılıkçı fikirlerin bölgedeki müslüman unsurlar arasında da yayılması hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. George W. Gawrych, *The crescent and the eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians*, 1874-1913, London, New York, I.B. Tauris, 2006; Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the great powers, and the Straits question, 1870-1887*, Bloomington, London, Indiana University Press, 1923.

⁵³ BOA., 17 M 1326 (20 Şubat 1908), *TFR.I.KV.*, 210/20967.

sağlanan imkanlarla mevcut binaya yeni bir sınıfın ilavesi ve İstanbul yahut Selanik vilayetinden bir muallim daha getirilmesi halinde karma eğitim gibi “*muzırr ahvalin külliyen men’i*” mümkün olabilecekti. Müfettişin kaza merkezindeki dört ibtidaide eğitimin niteliğiyle ilgili gözlemleri ise; sözkonusu okullarda öğretmenlerin mesleki yetenek ve yeterliliklerinin devletin halk eğitimi politikasında belirlediği hedeflere ulaşmayı engelleyici düzeyde olduğu yönündeydi. Üstelik ücretsiz eğitimin verilmesi gereken bu okullarda, öğrencilerden haftalık adıyla bir meblağ toplanmaktaydı. Hâlbuki kazada hisse-i maarifin haricinde “*mütenevvi surette bir takım rüsum alınmakta iken*”, bir de haftalıkların toplanması halkın şikâyetine yol açmaktaydı. Müfettişin mevcut durum karşısında çözüm önerisi; öncelikle muallimlerin gerekirse yasal müeyyidelere başvurularak haftalık tahsilinden vazgeçirilmesi ve kaza merkezindeki dört ibtidainin yerine sıbyan şubelerini de havi nitelikli iki ibtidainin tesisi ile sözkonusu okullarda darümuallimin mezunlarının muallim-i evvel, idadi mezunlarının ise muallim-i sani olarak istihdamı için gereken tedbirlerin alınması yönündeydi⁵⁴.

Merkezin yanısıra kazaya bağlı köylerde de teftiş ve tahkikatını devam ettiren müfettiş, bilhassa müslüman ahalinin meskûn bulunduğu köylerde darümualliminden mezun öğretmenlerin muallimlik yapacağı modern ibtidailerin açılmasına ve bölgeden tahsil edilen eğitim vergisinin bu okulların masraf ve maaşları karşılığı olarak kullanılması gerektiğine dikkat çekmişti. Ayrıca kaza dâhilinde en az 50 haneli ve mektebi bulunmayan Hristiyan köylerinde de üç-dört okul açılmalıydı. Müslüman halkın devam ettiği okulların yanısıra, devletin kendi bünyesindeki gayrimüslim mekteplerinde öğrenim gören talebelerle lisan irtibatını korumak hususundaki hassasiyetinin bilinciyle müfettiş; Köprülü Kazası’ndaki Rum ve Bulgar okullarında Türkçe’nin tedrisi için metropolidliklere gereken uyarıları yapmış ve kendilerinden gayrimüslim okullarında görev yapan öğretmenlerin yasa ve kanunlar çerçevesinde hizmet etmelerini sağlayacakları yönünde bir taahhüd almıştı. Müfettiş, kaza dahilindeki Bulgar ve diğer gayrimüslim okullarında görevlendirilecek Türkçe muallimlerinin tayinlerine yönelik hazırlıkların tamamlandığını belirterek raporuna son vermişti⁵⁵.

Rumeli’de yabancı-gayrimüslim okulların zararlı etkilerini azaltacak/dengeleyecek bir Osmanlı eğitim hareketini başarıya ulaştırmak ile devletin yabancı-gayrimüslim rakipleri hakkında gerekli istatistik bilgilerini edinmek arasındaki irtibat ortadadır. Bu çerçevede Rumeli Vilâyâtı Müfettiş-i Umumiliği’nin⁵⁶ 1903 yılında yaptığı bir araştırmada; Selanik, Edirne ve

⁵⁴ BOA., 25 R 1321 (21 Temmuz 1903), *TFR.I.KV.*, 27/2669.

⁵⁵ BOA., 25 R 1321 (21 Temmuz 1903), *TFR.I.KV.*, 27/2669.

⁵⁶ Müfettiş-i umumilik hakkında bkz. BOA., 27 N 1331 (30 Ağustos 1913), *MF.HTF.*, 1/74; *Düstur*, C. I, Tertib-i sani, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1329 (1911), s. 718-721.

Manastır vilayetlerinin toplam nüfusu 6 milyonu aşkın olup, bu miktarın 3 milyondan fazlası Müslüman ve 2 milyondan fazlası Hristiyandır. Hristiyanlar arasında 1.600.000 rakamıyla Rum cemaati birinci, 760.000'le Bulgarlar ikinci sırada gelmekteydi. Başka bir deyişle “*Bulgar anâsır-ı müfsidî*” toplam nüfusun %12’sini teşkil etmekteydi. Gayrimüslim okullarına gelince; Manastır Vilayeti’nde mevcut kız ve erkek Rum mekteplerinin sayısı 447, Bulgar okulları ise 273’tü. Bu okullarda görev yapan muallimlerin (kadın ve erkek) 632’si Rum, 424’ü Bulgar’dı. Ayrıca Rum mekteplerinde 25.157 Rum; 9804 Bulgar talebe öğrenim görmekteydi.

Teftiş sırasında Selanik vilayetinde, Rum mektepleri 251, Rum öğretmenlerin sayısı 789, Rum talebe sayısı 32534; Bulgar mektepleri 319, Bulgar muallimlerin sayısı 493, Bulgar talebe sayısının 9544 olduğu görülmüştü.

Edirne vilayetinde, Rum mektepleri 416; Rum muallim sayısı 644, Rum talebe sayısı 31210; Bulgar mektepleri 162, Bulgar öğretmen sayısı 226, Bulgar talebe sayısı 4661 olarak tespit edilmişti.

Müfettişlik tarafından gerçekleştirilen bu araştırma neticesinde, Rumeli’deki Bulgarların gayrimüslimler arasında, seferetlerin iddia ettiği ölçüde çoğunluk teşkil etmediği ve sözkonusu rakamların “*birkaç Avrupa devletinin bu anâsıra vermek veyahud verdirmek istedikleri ehemmiyetin ne derece nâbecâ olduğunu bir kat daha isbat edeceğî*” sonucuna ulaşılmıştı⁵⁷.

Osmanlı İmparatorluğu’nun eğitim politikasının yerel koşullara göre yeniden tanzimini gerektiren bir nitelik içerdiği XIX. yüzyılda, okullar vasıtasıyla kalıcı bir bağlılık duygusu yaratılarak istenilen değer ve kavramlar çerçevesinde yeni bir siyasi-sosyal kimliğin tanıtılma/güçlendirme imkanı bulunduğu Rumeli topraklarında maarifin daha büyük önem taşıdığı söylenebilir. Nitekim yalnızca kendisi yabancı devletlerin ilgi odağı olmuş değil, aynı zamanda gayrimüslim-yabancı faaliyetlerin yoğun olduğu bölgelerle komşu Yanya vilayetinde maarifin teftişinden sorumlu müfettişin kaleme aldığı rapordaki; “*bugün Bağdad, Musul ve Diyarbakır vilayetlerinin maarife olan ihtiyacı elbette İzmir, Beyrut, Selanik vilayetlerindeki ihtiyaç ile mukayese edilemez*” değerlendirmesi sözkonusu anlayışın en açık ifadesidir. Müfettişin ayrıca “*Rumeli’nin en mühim bir vilayetini teşkil eden Yanya vilayetinin maarifsizliği hiçbir vakit Ankara, Konya vilayetlerine mukayese olamaz. Maarifsizliğin buradaki mazarrât-ı maddiye ve maneviyesi başka vilayetlerde görünemez. Hudud üzerinde vaki olan bu vilayetin tevsi’-i maarifi ve abalının eşkâr ve a’âmâl-i batıla tabi’ olmaktan kurtarılmaları devletçe pek ziyade ehem ve elzem olduğundan Maarif Nezareti’nin bu vilayete vilâyât-ı saire gibi bakmaması ve ehemmiyet-i mevki’ ve kavmiyesini nazâr-ı dikkat ve itinaya alması vazife-i hamiyet ve diyanet iktizasından ve devlet-i osmaniye’nin icâbât-ı zarurîyesindendir.*”⁵⁸ yönündeki fikirleri de aynı bağlamdadır.

⁵⁷ BOA., 17 M 1321 (15 Nisan 1903), TFR.I.KV., 14/1353.

⁵⁸ BOA., 2 B 1328 (9 Temmuz 1910), MF.HTF., 1/55.

Müfettiş Avrupa devletlerinin Balkanlar'daki yayılcı eğilimleriyle başa çıkılabileceği⁵⁹ ve Osmanlı hükümetinin bölgedeki eğitim yarışında ivedilikle hareket ederek kendi eğitim sistemini kurması suretiyle halkın aidiyet duygusunu artırma ve Rumeli'yi merkezi yönetimin tanıdığı sınırlar içerisinde tutma imkanı elde edilebileceği kanaatindeydi. Ancak bu noktada aşılması gereken en ciddi problem mali kaynak meselesiydi. Müfettişe göre eğitime tahsis edilen en istikrarlı gelir kaynağı olan hisse-i maariften bir istisna olmak üzere ilköğretim okullarının masrafları için de yararlanılmalı, sözkonusu gelirin kafi gelmediği hallerdeyse, Rumeli için Maarif Nezareti bütçesine eklenmesi gereken ödeneklerden istifade edilmeliydi⁶⁰.

Bu bağlamda müfettişin Yanya Vilayeti'ndeki eğitimin düzeyi hakkında verdiği bilgiler; bir taraftan yeni devlet okullarının inşa edildiği ortamın koşullarını değerlendirmek diğer taraftan son dönem Osmanlı eğitim politikasının oluşumunu anlamak açısından önemlidir. Sözgelimi vilayet dahilinde müslüman halkın yaşadığı 360'ı aşkın köyün yalnızca 70'inde okul olup, XX. Yüzyılın başlarında 260'dan fazla köyde hiçbir mektep bulunmamaktaydı. Bu köylerin 19'unda ibtidailerin ivedilikle açılması gerektiğine dikkat çeken müfettiş, kalan 142 köyün ibtidailerin açılacağı mahallere komşu olduklarından talebenin bu mekteplere devam edeceği ümidini taşımaktaydı. Sözkonusu okulların maaş ve masraf karşılığı olmak üzere maarif bütçesinde özel bir ödenek ayrılmalıydı. Ayrıca bütçeye ilave edilecek bu ödenekten; Aydonat ve Loros Kazaları'na bağlı 15 köyde, Maarif Nezareti'nden gönderilen modeller çerçevesinde yeni açılacak 17 ibtidai ve mevcut mektep binalarının tamirat ve tesisat masrafları ile muallim maaşları da karşılanmalıydı. Zira sözkonusu kazalarda mektep binası bulunmadığından mevcut muallimler ve talebeler son derece olumsuz çevresel koşullarda tedrisata devam çalışmaktaydı. Müfettiş bölgedeki Osmanlı eğitim örgütünü ancak rekabetçi ortamın ışığı altında incelemenin bir değeri olacağını bilinciyle, raporunda Yanya'daki Rum mektepleriyle ilgili bilgilere de yer vermiştir. Buna göre, Yanya Vilayeti'nde nezaret bütçesinden istifade etme hakkına sahip, 650'yi aşkın "*kâfi derecede ma'mur ve müterakkî*" Rum ibtidaisi mevcuttur⁶¹.

Osmanlı eğitim seferberliğinin başlangıcı olan ibtidailerin sayısının, Yanya'da açılması planlananlarla birlikte 200'i aşacağı gerekçesiyle müfettiş, müslümanların öğrenim göreceği bu okullar için en az 200 muallime ihtiyaç bulunduğuna dikkat çekmiş ve Nezaret'in öğretmen açığını kapatmak amacıyla

⁵⁹ Avusturya'nın Arnavut nüfusun yaşadığı topraklarda takip ettiği eğitim siyaseti için bkz. Isa Blumi, "Austrian Strategies in Ottoman Albania, The School and the Fall of Sectarian Politics", *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien, 22-25 September 2004*, Wien, Oldenburg, 2005, s. 602-612.

⁶⁰ BOA., 2 B 1328 (9 Temmuz 1910), MF.HTF., 1/55.

⁶¹ BOA., 2 B 1328 (9 Temmuz 1910), MF.HTF., 1/55.

diğer vilayetlerde yaptığı gibi talebe-i ulumdan yahut başkalarından muallim atamasının bu vilayette hatalı bir yöntem olacağını ifade etmiştir. Zira “*burası cenubî Arnavudluk olması münasebetiyle akaid-i diniyye-i İslamiye ile lisan-ı resmi-i Osmanimizi hükümet-i seniyye-i meşrutamızın icab ettirdiği ehemmiyet ve müsta’celiyet-i mahsusaya muvafık bir suretle ta’min edilmesi ayn-ı farz ve kat’i mesabesindedir.*” Binaenaleyh ibtidailer, vilayet dahilindeki Müslüman ahalinin maarifteki az gelişmişliğini tersine çevirme potansiyeli barındıran darümuallimin mezunları tarafından idare edilmeliydi. Ancak müfettişe göre, vilayet merkezinde bulunan darümuallimin-i ibtidainin mevcut durumu bu konuda ümit vaat etmiyordu. Sözelimi faaliyete geçtiği tarihten itibaren gündüzlü eğitim veren darümuallimindeki öğrenci sayısı, gazetelerde verilen ilanlara yahut taşrada yapılan çağrılara rağmen 7’yi geçmemişti. Esasen tek başına bu rakam dahi hem bölgedeki eğitim koşullarının iyimserliğe yer vermeyecek bir durumda bulunduğuna hem de maarif memurlarının herşeye rağmen eğitime yükledikleri büyük umutlara dair fikir vermektedir. Ancak yine de, müfettişin raporunda kullandığı ifadelerden geleceğe dair bir iyimserlik taşıdığı; sözkonusu darümualliminin yatılıya çevrilmesi durumunda talebe sayısının en az 50’ye yükseleceğini ve bu müessesenin “*temin-i muvaffakiyyet ve terakkîyatıyla yerli muallimler yetiştirilmesi*”nin mümkün olduğuna inandığı anlaşılmaktadır⁶². Öte yandan Musevi cemaati ise, okullarında Türkçe dersinin öğretilmesiyle talebenin elde edebileceği olanakların niteliğinin değerini ve uygunluğunu kendiliklerinden takdir etmiş ve rüşdiyedeki bu ders için başkentten bir muallim gönderilmesini beklemeden yine kendi fonlarıyla nitelikli bir muallimin istihdamı arayışına girmişlerdi.

İlköğretimin ikinci kademesi olan rüşdiyelerdeki okullaşma oranı konusunda ise müfettiş; Yanya Vilayeti’ndeki 10 kaza merkezinde birer erkek rüşdiyesi (10 adet) olmak üzere toplam 13 rüşdiyenin mevcut olduğunu kaydetmişti⁶³. Her ne kadar kemmiyet bakımından rüşdiyelerin durumu umut verici görünse de, keyfiyet itibarıyla muallim ve muallimelerin hali pek de iç açıcı değildi. Nitekim müfettiş sözkonusu 11 rüşdiyeden 9’unda görev yapan muallimlerin ne maaş ne mesleki yeterlik açısından istenen düzeyde olduğuna dikkat çekmişti. Rüşdiyelerdeki öğretmen sayısı çoğu okulda 1’le sınırlıydı. Bu ise Müslüman halkın büyük kısmının eğitim konusunda duyduğu sorumluluğun bölgedeki diğer unsurlara göre hayli zayıf kaldığı Yanya’daki mevcut durumla bağdaşmıyordu. O halde öğrenim süresi üç yıl olan ve günde en az dört dersin okutulduğu rüşdiyelerde görevlendirilecek öğretim kadrosu ve idari heyeti için yeni finansman kaynakları bulmak vazifesi devlete düşüyordu, ki bu müfettişe göre bütçeye yeni ödenekler ilave etmek anlamına geliyordu. Mevcut

⁶² Sözkonusu yapılanma için gereken masraflar Nezaret bütçesinden karşılanacaktır: BOA., 2 B 1328 (9 Temmuz 1910), *MF.HTF.*, 1/55.

⁶³ Bu yekunda iki kız rüşdiyesi ile nahiye merkezindeki bir erkek rüşdiyesi de bulunmaktaydı. BOA., 2 B 1328 (9 Temmuz 1910), *MF.HTF.*, 1/55.

rüşdiyelerin⁶⁴ yanısıra müfettiş, bir taraftan halkın eğitime karşı hassasiyetini artırmak diğer taraftan başarıyı garanti altına almak amacıyla kız ve erkek toplam 6 rüşdiyenin daha açılmasını gerekli görmüştü.

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre vilayet ve sancak merkezlerinde açılması kararlaştırılan⁶⁵ müslim ve gayrimüslimlerin birarada öğrenim gördükleri idadilerden⁶⁶, başlangıçta –zamanla taşradaki eğitsel dönüşümün en önemli aracı ibtidailer olmuştur- yeni bir Osmanlı milleti yaratmak konusunda çok şey beklenmiş ve bu çerçevede Yanya Vilayeti'nde de yatılı eğitim verecek bir idadinin açılması için maarif bütçesine ödenek eklenmiştir. Müfettiş ayrıca 1907 yılında Preveze'de yeni bir idadi inşaatına başladığına ancak tamamlanamadığına dikkat çekmiş ve Arnavutluk'un güneyinde stratejik önemi haiz bir mevkiye, Osmanlı toplumuna zararlı sayılan Avrupalı öğelerin eğitim yoluyla tasfiyesine imkan sağlama potansiyeli taşıyan bir okulun mali kriz nedeniyle faaliyete geçirilememesini ciddi bir hata olarak değerlendirmişti. Meselenin çözümü için müfettiş sözkonusu idadi için bütçede gerekli tahsisatın ayrılması meselesini vilayet maarif müdürünün de katıldığı bir mecliste tartışma konusu yapmış ve bu yönde bir karar alınmasını sağlamıştır⁶⁷.

Müfettişin raporu yalnızca, giderek keskinleşen ayrılıkçı hareketlerin odak noktası bulunan Rumeli'de, devlet kontrolündeki okulların sayısını artırma ve güçlendirme programını ileriye götürmek yönünde sahip çıkılan bir anlayışı yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda örgütlü bir eğitim sisteminin siyasi mobilizasyon için sunduğu sınırsız imkanlara dair ipuçları da vermektedir. Şöyle ki, “*Cenubi Arnavutluk olan Yanya vilayeti'nde meskun ahali Arnavudlar'la Rumlar'dır. Berat, Ergiri sancakları gibi yerlerde Arnavudlar ve Preveze ve Yanya sancaklarında dahi Rumlar ekseriyeti teşkil ederler. Rumlar öteden beri memâlik-i osmaniye'nin her tarafında olduğu gibi maarif hususunda Arnavudlar'a nisbetle farklı olduklarında şüphesizdir. Tebaa-i gayrimüslimeye haricden edilen hibe ve vesâyâ gibi iânât-ı nakdiye ve muavenât-ı maliye sebebiyle ve kendi aralarında dahi cem'-i iânât suretiyle şehir ve kasabalarda ve kurâda bi'n-nisbe muntazam mektebler yapmışlar ve erbab-ı maarif yetiştirmişlerdir.*” Fakat müslüman Arnavutların eğitim yarışında pek geride kaldığını belirten müfettiş; “*O derecede ki köylü Arnavudlar umur-ı diniye ve dünyeviyede pek ziyade adem-i mübâlâta alışmışlardır. Bazı şehirlerde ve ezçümle merkez-i vilayet olan Yanya'da Türkçe ve*

⁶⁴ “*Diğer kaza merkezlerindeki rüşdiye mekteplerinin kısm-ı a'zamı*” gibi Delvine ve Aydonat'taki birer-ikişer odadan ibaret bulunan ve deprem vb. dolayısıyla zaman içerisinde pek harap hale gelmiş olan rüşdiyelerin tamirâtı ve noksanların ikmalî amacıyla bütçede bir tahsisat ayrılmalıydı: BOA., 2 B 1328 (9 Temmuz 1910), MF.HTF., 1/55.

⁶⁵ *Düstur*, Cüz-i sani, s. 190-191; M. Cevad Nafi, *a.g.e.*, s. 95.

⁶⁶ *Vilâyât-ı Şabanede Bulunan Leyli ve Nebari Mekâtib-i İdadiyeye Mahsus Olarak Bu Kerre Maarif Nezâreti'nce Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları*, Dersaadet, Alem Matbaası, 1310 (1894-1895), s. 2.

⁶⁷ BOA., 2 B 1328 (9 Temmuz 1910), MF.HTF., 1/55.

lisan-ı mâderzâd olması lazım gelen Arnavudça yerine Rumca ile tekellüm ederler. Rum lisanı bila- istisna zükur ve inas arasında mükâlemâtın ekseriyetini teşkil ettiği"nden bahsetmektedir. Eğitimsizlik nedeniyle Arnavut köy, kasaba ve şehirlerinde sünnî İslam'ın yerine Bektaşilik inancının kabul gördüğüne⁶⁸ dikkat çeken müfettiş, Latin alfabesini benimseyen milliyetçi aydın Arnavutlar'ın⁶⁹ bu alfabeyle yazılmış kitapları yaygınlaştırma çalışmalarını da yine maarifin eksikliğiyle açıklamıştır. Müfettişe göre bölgede Latin alfabesi yalnız tarihsel nedenlerle değil, okur-yazarlık oranını artırmadaki pratik faydaları da dikkate alınarak kabul edilmişti⁷⁰. Bu yorumuyla müfettişin bir taraftan Latin alfabesiyle Arnavutça yazılan ders kitaplarının bölgede milli bir dil ve kültür ağı oluşturacağı diğer taraftan ulusal alfabe tartışmalarının Osmanlı tarzı eğitim sunma planlarına karşı en önemli tehdit olduğu konusunda bir endişe taşıdığı anlaşılmaktadır.

Yanya Vilayeti'ne ait bu teftiş raporu başta olmak üzere maariften sorumlu Osmanlı yetkililerinin Rumeli vilayetlerinde eğitimin durumuna dair yaptıkları değerlendirmelerde en önemli ölçünün; yabancı okullarda ulaşılmış olan finansal kaynakların, eğitsel düzeyin ve mimari standartların devlet okullarında da yakalanması gerekliliği olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bölgede yaşayan müslüman halkın eğitim konusundaki pasifliğinin giderilerek, yabancı-gayrimüslim okullarının zararlı etkilerini⁷¹ dengeleyebilecek ağırlıkta bir güç olabilecek Osmanlı okullarının inşa edilmesini sağlamak ihtiyacı, müfettişlerin taşrada uygulanan eğitim politikasında takipçisi oldukları hususlar arasında en ön sıralarda yer almıştır. Rumeli'de kimin eğitiminin hakim olacağı noktasında çaba gösteren devlet, bir taraftan müfettişler aracılığıyla imparatorluğun bütünlüğünü koruma mücadelesi verirken, diğer taraftan İslam ve Osmanlı birliğine sadakatin arttırılması yönündeki hakim paradigmanın tahkim edilmesini sağlamak düşüncesini imparatorluğun son yüzyılında maarifin en önemli olaylarından biri haline getirmiştir.

⁶⁸ Bektaşilik'in Arnavutluk'ta gelişimi için bkz. Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, (Çev.) Ali Taner, İstanbul, Bedir Yayınları, 1998, s. 187-189

⁶⁹ Söz konusu "*münevverii'l-efkâr*" arasında Sami Frasherî, İsmail Kemal, Vasa Efendi gibi kimseler mevcuttu. Stavro Skendi, *a.g.e.*, s. 143; BOA., 2 B 1328 (9 Temmuz 1910), *MF.HTF.*, 1/55.

⁷⁰ BOA., 2 B 1328 (9 Temmuz 1910), *MF.HTF.*, 1/55.

⁷¹ Rumeli'deki yabancı okullaşma için bkz. *Education in the Balkans: From the Enlightenment to the Founding of the Nation-States*, ed. Nikos Terzis, Greece, Publishing House Kyriakidis Brothers s.a., 2000; Nuray Bozbora, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk. Arnavutluk Ulusçuluğunun Gelişimi*, İstanbul, Boyut Kitapları, 1997; Olga Karageorgou-Kourtzis, "Aspects of Education in the Peloponnese from 1810 to 1820 According to the Peroukas Archives from Argos", *Studies in Honor of John C. Alexander*, Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou, Marinos Sariyannis (eds), İstanbul, Isis, 2007, s. 173-184.

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid döneminde Rumeli'deki ayrılıkçı hareketlerin bölgeye nüfuz etme alanlarından birinin eğitim olduğunun tespitiyle, eğitim yönetiminin yerel geleneksel kalıpları yıkılarak giderek genişleyen bir teftiş ve eğitim şebekeleri vasıtasıyla sistemin temel değerlerini yayma çabası içerisine girilmiştir. Zira bilhassa dil, etnik köken ve kültür birliğine dayanan milliyetçiliğin etkisinin imparatorluğun diğer bölgelerine nispetle önemini çok daha fazla koruduğu bu vilayetlerde maarifin teftişi, saltanat ve hilafete karşı arzu edilen sadakatın elde edilmesinde en ciddi yöntemlerden biriydi. Bu bağlamda müfettişlik müessesesinin amacı sözkonusu olduğunda devletin, tebaanın yetişmesinden elde edeceği fayda çerçevesinde uygun öğrencilere, nitelikli öğretmenler vasıtasıyla hedeflenen yönde bir eğitim sağlamak esası ön plana çıkmaktaydı. Bu kapsamda Rumeli vilayetlerindeki müfettişlerin vazifelerine dair yayınlanan talimatnamede eğitimin teftişi, hangi grupların denetim işine katılacağı ve yetkilerin ne şekilde sınırlanacağı konusunda yeni kararlar alınmıştı. Talimatnamede maarif müfettişlerinin merkeziyetçi üniter devlet kavramıyla bütünleştirildiği ve bölgedeki eğitimin daha fazla hükümet kontrolü altına girmesini sağlayan düzenlemelere tabi tutuldukları anlaşılmaktadır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılan teftişler neticesinde Rumeli'de dil konusundaki farklılaşmanın tespit edilmesi ve bilhassa müslüman milletlerin Türkçe eğitimden uzaklaşmasının görülmesi, devletin hakimiyet alanının gelişmesi açısından engelleyici bir unsur olarak değerlendirilmiş ve bölgede modern okul sisteminin en üst düzeye ulaşması yönünde harekete geçilmiştir. Zira dilin Rumeli vilayetlerinde Türk ve Türk olmayan tebaa arasındaki yerel farklılıkları kaldırarak, devletin Osmanlı-İslam temelleriyle özdeşleştirilmesindeki önemi anlaşılmıştır. Ancak Türkçe eğitim veren modern okulların yaygınlaştırılmasında ortaya konan hedeflerle pratikte varolan güçler/güçlükler ve yerel olanaklar arasındaki uçurumun aşılması şarttı. Bu noktada en önemli mesele ise mali kaynakların ve halkın eğitime desteğinin yetersizliği idi. Böylece bir taraftan yeni okullar için halkın katkısının sağlanması hususunda telkinde bulunma vazifesi diğer taraftan mektepleri finanse etmek üzere tahsil edilen gelirlerin suistimalinin önlenmesi sorumluluğu müfettişlere tevdi edilmiştir.

Rumeli'deki eğitim seferberliği için fon bulmakla görevlendirilen müfettişler ayrıca okulların binalarını, sınıfların durumunu, ders içeriklerini murakabe ve kontrol etmekle birlikte siyasi anlamda bölücü olabilecek öğretim materyalleri ile disiplin ve ahlaka aykırı davranışlara karşı gerekli tedbirleri almakla da vazifelendirilmişti. Coğrafi çevreye dair yer alan tasvirlerin, demografik yapıya dair aktarılan istatistik bilgilerin, farklı unsurların eğitime karşı sergiledikleri tavırlar hakkındaki açıklamaların, öğretmenlerin talebede istenen yönde davranış değişikliği oluşturma yetenek ve yeterlilikleri

hususundaki gözlemlerin yahut okulların fiziki görünümünden duvarların içinde cereyan eden hadiseler kadar uzanan muhtelif konuların müfettiş raporlarında yer verilmesi kendilerine tevcih edilen bu sorumluluğun gereği olmuştur. Böylece müfettişler yalnızca bölgedeki eğitimin yönetim ve denetiminden mesul tutulmamış, merkezin değerleriyle bütünleştirilmiş standart bir müfredatın taşrada uygulanmasını sağlamak suretiyle Osmanlı hilafeti ve saltanatına karşı bağlılığı artırma sorumluluğu yüklenmiş görevliler haline getirilmiştir.

Ek: Rumeli Vilâyet-i Şahanesi Maarif Müfettişliği'nin Vezâifine Dair Talimat-ı Muvakkatedir⁷²:

1. Madde – Rumeli maarif müfettişliğinin daire-i teftişi Edirne, Selanik, Yanya, Manastır, Kosova ve İşkodra vilayetlerini şamildir.

2. Madde – Müfettiş Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin mer'iyü'l-icra olan ahkâmının ve ol baddaki evâmîr ve talimâtın tamamen cereyanına dikkat ve maarife müteallik her nev'i varidât ve masarîfâtın suret-i sarf ve istimalini tedkik ve tahkik eyleyecek ve esna-i devirde hususât-ı lazime ve müsta'celeyi telgraf veya tahrirat ile Maarif Nezareti'ne bildirecektir.

3. Madde – Müfettiş doğrudan doğruya Maarif Nezareti'nin taht-ı idaresinde bulunan bilcüme mekâtib-i umumiyenin teftiş ahvaliyle idare ve tedrisi cihetlerinin resmi programlarına ve usul-i mahsusasına tevfiken tanzimine ve ıslahat-ı mukteziyelerine dikkat ve gayret edecek ve mekâtib-i hususiyenin Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesine ve karar-ı ahir ahkâmına tevfiken idare olunub olunmadıklarını tahkik ve icabını icra eyleyecektir.

3. Madde – Müfettiş daire-i teftiş dahilinde bulunan maarif meclis ve komisyonlarının ve idare ve muhasebe memurlarının evsâf ve meziyyât-ı matlubeyi haiz olup olmadıklarını tahkik eyleyecek ve icabını Maarif Nezareti'ne bildirecektir.

4. Madde – Bâ-irade-i seniyye maarife terk edilen evkaf hasılatının hüsn suretle idaresine ve bunlardan yed-i kitmande bulunanları varsa tedkik ve tahkikiyle zâhire ihracına ve yeniden mekâtib tesis ve inşası için teşvikat ve tergîbât-ı lazime icrasına ve darümuallimin şhadetnamesini ve evsâf-ı matlubeyi haiz muallimler celb ve istihdamına dikkat eylemek velhasıl neşr ve ta'mim-i maarif ve ıslah ve teksir-i mekâtib ile ulum ve maarifin merkez-i matlubeye isâli esbâbının istihsal ve istikmaline çalışmak müfettişin vezâifi cümlesindedir.

5. Madde – Müfettiş, emvâl-i maarifin ahz ve sarfına memur olanların muâmelâtını esna-i tedkikte bir memurun zimmeti veya taht-ı idaresinde bulunan sandıkta açık zuhur eder veya kuyûd-i hesabiye ve muâmelât-ı cariyesine hile ve fesad karıştırdığını hissederse derhal Maarif Nezareti'nden bi'l-

⁷² BOA., 21 L 1308 (29 Mayıs 1891), *MF.HTF*, 1 / 2; 21 L 1308 (29 Mayıs 1891), *MF.MKB*, 40/91.

istîzân alacağı emir üzerine o memura usulüne tevfikten ve muvakkaten işten el çektiler icabını icrasına müsâraat edecektir.

6. Madde – Müfettiş maarif muhasebeleri kuyûdu ve maarif sandıkları yevmiye defterleri ve emvâl-i nükûdu ve hususât-ı saire-i hesabiyelerini her zaman tedkik ve teftişe mezundur.

7. Madde – Müfettiş bir mahalden diğer bir yere gittiğinde memuriyetini hâvî Maarif Nezareti'nden hamil olduğu emri bir defa o mahallin en büyük memuruna ibraz ettikten sonra derhal teftişe mübaşeret ederek lüzum göreceği kâffe-i evrak ve kuyûdu tedkik edecek ve li-ecli't-tahkik temhir edeceği sandık ve ta'dâd edeceği nükûd için hiçbir memurdan evvelce istihsal-i muvâfakata muhtac olmayıp bunları doğrudan doğruya icra eyleyecek ve nükûdun ta'dâdı esnasında vilayet idare meclisiyle maarif meclisinden birer a'zâ ve kuyûd ve evrakın teftişinde dahi maarif müdürü ve muhasebe memuru ve sandık eminininden iktiza edenler hazır olacaklardır.

8. Madde – Müfettiş tarafından talep vuku'unda memurin-i maariften her kim olursa olsun vazife-i memuriyetine müteallik kâffe-i defâtir ve kuyûd-ı hesabiye ve evrak-ı saire ile sandıkta mevcut nükûd ve senedâtı tamamıyla ve derhal irâe ve ibraz edecek ve muamelât-ı vâkıâna teferru' eden her türlü muamelât ve izahâtı beyan ve itâ eyleyecektir. Aksi halinde o gibilere evâmiri dinlememiş nazarıyla bakılarak haklarında muamelât-ı lazime icra olunacaktır.

9. Madde – Müfettiş, 1300 senesinden 1315 senesine kadar gerek mal sandıkları zimmetinde kalan mebalığın ve gerek maarife hasr edilmiş olan a'sâr senedâtının suver-i tahsiliyesine ait tedâbiri ittihâz ve menafi' ve maarif hisselerinin suret-i istihsaline dair olan nizamnamenin 10. ve 11. maddeleri mucebince 1305 senesinden sonraki varidâtından a'sâr kısmı için ziraat banka sandık ve şubelerine ve emlak vergisinden olan kısmı için de mal sandıklarına terettüb eden vezâif-i de teftiş ve takib edecektir.

10 . Madde – Müfettiş her vilayetin teftişi hitam bulduğu gibi meşhudât ve icraatını müteselsil numaralı beyannameler ile Maarif Nezareti'ne arz edecek ve her senenin hitamında biri tertib-i tahsiliyenin ahvaline ve icraat-ı vâkıâ ile ıslahat-ı mukteziyeye ve diğeri maarife müteallik her nev'i varidât ve iânât-ı müstahsile ve masarîfât-ı vâkıâya dair olarak nezarete iki mufassal beyanname takdim edecektir.

11 . Madde – Müfettiş lede'l-hâce vezâif-i memuriyetine müteallik hususâta hükümet-i mahalliyeye müracaat edecek ve talimatta musarrâh olmayan bir iş zuhur ettikde iktizasını Maarif Nezareti'nden istîzân eyleyecektir.
21 L 1308 (29 Mayıs 1891)

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA., *BEO.AYN.d.*, No. 120, 1420, 1243; BOA., *BEO.*, Nr., 119772; BOA., *BEO.*, Nr. 121417; BOA., 10 B 1304 (4 Nisan 1897), *İ. DH.*, No. 81089; BOA., 1318/Ş-5, *İ. Maarif*; BOA., *MF.HTF.*, 1/2; BOA., *MF.HTF.*, 1/4; BOA., *MF.HTF.*, 1/55; BOA., *MF.HTF.*, 1/74; BOA., *MF.HTF.*, 3/32; BOA., *MF.HTF.*, 3/106; BOA., *MF.HTF.*, 4/82; BOA., *MF.İBT.*, 95/111; BOA., *MF.İBT.*, 100/65; BOA., *MF.İBT.*, 110/17; BOA., *MF.MKB.*, 5/120; BOA., *MF.MKB.*, 5/134; BOA., *MF.MKB.*, 20/31; BOA., *MF.MKB.*, 40/91; BOA., *MF.MKB.*, 348/48; BOA., *MF.TLY.*, 100/65; BOA., *MF.VRK.*, 3/16; BOA., *MF.VRK.*, 3/31; BOA., *MF.VRK.*, 14/103; BOA., *MF.VRK.*, 18/59; BOA., *MV.*, 112/82; BOA., *ŞD.*, 213/1; BOA., *TFR.IKV.*, 14/1353; BOA., *TFR.IKV.*, 27/2669; BOA., *TFR.IKV.*, 172/17191; BOA., *TFR.IKV.*, 210/20967; BOA., *Y.A-RES.*, 5/50; BOA., *Y.PRK.AZJ.*, 19/82; BOA., *Y.PRK.AZJ.*, 45/65; BOA., *Y.PRK.MF.*, 1/27; BOA., *Y.PRK.MF.*, 3/10.

Resmi Yayınlar

Düstur, Cüz-i sani, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1289 (1872-1873).

Düstur, Tertib-i sani, C. I, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1329 (1911).

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye. 1305 (1889), Dersaadet, Mahmud Bey Matbaası, 1305. 21 Za 1254 (6 Şubat 1839), *Takvim-i Vekayi*.

Vilâyât-ı Şabanede Bulunan Leyli ve Nebari Mekâtib-i İdadiyye Mahsus Olarak Bu Kerre Maarif Nezâreti'nce Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları, Dersaadet, Alem Matbaası, 1310 (1894-1895).

Kitap ve Makaleler

ACAR, Keziban, *Russian National Identity in Patriotic Culture , The Russian Descriptions of Themselves in contrast to Their Enemies during the Crimean War of 1853-56 and Russo-Turkish War of 1877-1878*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Kentucky, 2000.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi. M.Ö. 1000- M.S. 2006*, Ankara, Pegem Akademi Yayıncılık, 2006.

AKYÜZ, Yahya, “Eğitimde Çağdaşlaşmaya Katkısı Açısından Selim Sabit Efendi ve 'Öğretmene Kılavuz' Başlıklı Eser”, *Uluslararası Vize Tarih ve Kültür Sempozyumu*, Vize, 28 Nisan 2000.

ANTEL, Celal S., “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I. Yüzyüncü Yıldönümü Münasebetiyle*, Ankara, Maarif Vekaleti, 1940 .

ATUF, Nafi, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, C.1, İstanbul, Muallim Halit Kütüphanesi, 1930.

- ATUF, Nafi, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, C. 2, İstanbul, Milliyet Matbaası, 1932.
- BARTL, Peter, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, (Çev.) Ali Taner, İstanbul, Bedir Yayınları, 1998.
- BAŞAR, Hüseyin, *Eğitim Müfettişlerinin Yetiştirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1985.
- BİLİM, C. Yalçın, *Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 1984.
- BLUMİ, Isa, "Austrian Strategies in Ottoman Albania, The School and the Fall of Sectarian Politics", *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien, 22-25 September 2004*, Wien, Oldenburg, 2005.
- BOZBORA, Nuray, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, İstanbul, Boyut Kitapları, 1997.
- Cumhuriyet Devrinde Milli Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1977.
- ÇETİN, Atilla, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 10-11, İstanbul, 1983.
- DAVİSON, Roderic H, "Westernized Education in Ottoman Empire", *The Middle East Journal*, Summer 1961.
- DAVİSON, Roderic H, "Nationalism as an Ottoman Problem and the Ottoman Response", *Nationalism in a non-national State: The Dissolution of the Ottoman Empire*, (Ed.) William Haddad-William Ochsenwald, Columbus, Ohio State University Press, 1977.
- DOĞAN, İsmail, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri. Kurumlar-Kişiler-Söylemler*, Ankara, Nobel Yayıncılık, 2010.
- Education in the Balkans, From the Enlightenment to the Founding of the Nation-States*, ed. Nikos Terzis, Greece, Publishing House Kyriakidis Brothers s.a., 2000.
- ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, 3 C., İstanbul, Eser Matbaacılık, 1977.
- GARDINER, Derek, *The Anatomy of Supervision: Developing Learning and Professional Competence for Social Work Students*, Milton Keynes, The Society for Research into Higher Education & Open University Press, 1989.
- GAWRYCH, George W, *The crescent and the eagle: Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*, London, New York, I.B. Tauris, 2006.
- JELAVICH, Barbara, *The Ottoman Empire, the great powers, and the Straits question, 1870-1887*, Bloomington, London, Indiana University Press, 1923.
- Karageorgou-Kourtzis, Olga. "Aspects of Education in the Peloponnese from 1810 to 1820 According to the Peroukas Archives from Argos", *Studies in Honor of John C. Alexander*, Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou, Marinos Sariyannis (eds), İstanbul, Isis, 2007.

- KAZAMÍAS, Andreas M, *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, London, George Allen & Unwin Ltd., 1966.
- KOÇER, Hasan A, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1993)*, Ankara, Uzman Yayınları, 1987.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.
- KOHN, Hans, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, (Trc.) Agah Oktay Güner, İstanbul , Kervan Yayınları, 1983.
- MELETÍADES, Haris N, “Types of Transition to National Educational Systems in the Balkans of the 19th century”, *Education in the Balkans, From the Enlightenment to the Founding of the Nation-States*, (ed.) Nikos P. Terzis, Greece, Publishing House Kyriakidis Brothers s.a., 2000.
- Nafí, Mahmud Cevad ibnü’ş-Şeyh. *Maarif-i Umumiye Nezareti. Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı-XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi-*, haz. Taceddin Kayaoğlu, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- PARVEV, Ivan, “Du, glückliches Österreich, verhandle!. Militär versus Diplomatie in der habsburgischen Südosteuropa-Politik 1739-1878”, *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Institus für Österreichische Geschichtsforschung Wien, 22-25 September 2004*, Wien, Oldenburg Verlag, 2005.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Seton-Watson, Hugh, *The decline of imperial Russia , 1855-1914*, New York, Frederick A. Praeger, 1965.
- SHAW, Stanford J.- Shaw, Ezel K, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. 2, (Trc.) Mehmet Harmancı, İstanbul, E Yayınları, 1982.
- SKENDÍ, Stavro, *The Albanian National Awakening 1878-1912*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1967.
- SU, Kamil, *Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1974.
- TEKELÍ, İlhan - İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- TORRES, Mario S.- Zellner, Luana – Erlandson, David. “Administrator Perceptions of School Improvement Policies in a High-Impact Policy Setting”, *International Journal of Education Policy & Leadership*, October 30, 2008, Vol. 3, Nr. 7.
- UNAT, Faik R, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, MEB Yayınları, 1964.
- VAHAPOĞLU, Hidayet, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, İstanbul, MEB Yayınları 1997.